

П. М. Артёмов

PAVLO M. ARTIOMOV

**СУБКУЛЬТУРА ФУТБОЛЬНИХ ХУЛІГАНІВ:
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА
СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ
НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ**

Abstract. The article examines the social phenomenon of football hooliganism as a particular sub-culture. The definitions of 'football hooliganism' and 'football hooligan' are offered. The article outlines a range of theoretical and methodological approaches to football hooliganism. It argues that the common image of football hooligan does not or only partially reflect the real features of the sub-culture.

Після розпаду Радянського Союзу українське суспільство постало перед тим, що домінуюча моностилістична радянська культура розпалась разом з ним. Сучасна полістилістична культура українського суспільства надає змогу розвиватися й еволюціонувати багатьом субкультурам та культурним стилям. Це актуалізується завдяки процесам трансформації суспільства, бо саме в таких умовах самоідентифікація індивіда стає однією з його найважливіших потреб. Цим і зумовлюється нагальна необхідність у науковому, в тому числі соціологічному вивченні різноманітних субкультур, існуючих в умовах українського суспільства, що трансформуються. Але не слід обмежуватися

лише українським суспільством. Попри всі розбіжності, які існують між колишніми республіками колишнього Радянського Союзу, дуже важливо не забувати про наявність великої кількості спільних соціокультурних рис та аспектів, які характеризують соціальну та культурну реальність цих країн. Тому ми вважаємо цілком коректним говорити про специфіку формування субкультури футбольних хуліганів на пострадянському просторі.

Футбол є однією з найбільш популярних спортивних ігор. Сьогодні матчі за участі професійних футбольних клубів викликають усе більший і більший інтерес серед шанувальників

цієї гри. Відвідування футбольних стадіонів стає кожного року в Україні та країнах пострадянського простору все більш масовим. Спільність шанувальників футболу вкрай неоднорідна за своїм соціально-демографічним складом, освітнім рівнем тощо. Але серед них можна виділити групи молодих людей, яких об'єднує приналежність до субкультури футбольних хуліганів, агресивні прояви якої останнім часом стають все більш актуальною проблемою. Проте цьому не приділяється необхідної уваги ні на рівні суспільства та держави, ні на рівні наукових досліджень.

Отже, **актуальність** даної статті обумовлена браком наукової інформації щодо факторів і механізмів формування та розвитку субкультури футбольних хуліганів на пострадянському просторі, в тому числі в Україні, а також потреба суспільства в забезпеченні владних структур необхідними даними для вироблення адекватних заходів щодо запобігання агресивним проявам субкультури футбольних хуліганів або їх локалізації в певних межах.

Говорячи про існування футбольного хуліганства в Україні, ми маємо на увазі не тільки і не стільки факти порушення громадського порядку на футбольних стадіонах і їх прилеглих територіях, скільки формування й активне функціонування субкультури футбольних хуліганів або «casuals» (пер. з англ. – звичайний). Сьогодні можна говорити про інституціоналізацію феномена футбольного хуліганства в нашій країні та пострадянському просторі в цілому. Це знаходить своє відбиття в закріпленні стереотипів і норм поведінки членів різних угруповань футбольних хуліганів, у встановленні внутрішньогрупової і міжгрупової ієрархій, у розподілі ролей і ролевих очікувань все-

редині угруповань. Незважаючи на активний розвиток субкультури футбольних хуліганів, вітчизняна соціологія досі не приділяла належної уваги вивченню цього соціального феномену. Необхідність такого вивчення обумовлена ще й тим, що футбольне хуліганство набуває все більшого поширення, що може негативно вплинути на становлення й утвердження образу України в цілому, українського футболу й українського футбольного фанатизму, як це сталося в Англії, Італії, Польщі та інших країнах.

Метою цієї публікації є аналіз феномену футбольного хуліганства як специфічної субкультури. Досягнення цієї мети насамперед передбачає вирішення теоретичних питань, зокрема, визначення поняття «футбольне хуліганство», а також поняття «футбольний хуліган» та їх інтерпретації в межах різних наукових підходів, які сформувалися в країнах Європи. Серед них можна виділити соціологічні, соціально-психологічні тощо. З упевненістю можна говорити про наявність наукових шкіл з вивчення феномену футбольного хуліганства в таких країнах, як Велика Британія, Німеччина, Італія, Голландія і навіть США, але, на жаль, не можна назвати жодного дослідника футбольного хуліганства на території колишнього СРСР.

У ході соціологічного дослідження субкультури футбольних хуліганів нами було здійснено огляд теоретико-методологічних підходів до вивчення футбольного хуліганства, який не обмежувався лише спробою класифікації різних західноєвропейських теорій з точки зору факторів формування та розвитку футбольного хуліганства як соціального феномену. Нами зроблено більш широкий аналіз футбольного хуліганства як специфічної субкульту-

тури. Так, ідучи за Д. Дзуне [1, с. 1102], футбольне хуліганство було віднесено до субкультур, які є негативною реакцією на існуючу соціальну структуру і панівну в суспільстві культуру, тому що велику частину колективних практик футбольних хуліганів було віднесено до делінквентної поведінки. Також до уваги була взята точка зору Р. Левінтала [2, с. 338], стосовно стихійної соціалізації молоді, що виражається в різних формах асоціальної поведінки окремих груп молодих людей, які шокують суспільство своїм зовнішнім виглядом, манерами, інтересами, стилем життя тощо. Використання концепції О. Тоффлера було пов'язано з тим, що його теоретичний підхід дозволяє зробити акцент на рекреативному характері [3, с. 226–262] субкультури футбольних хуліганів, що важливо в умовах, коли представники субкультури футбольних хуліганів дорослішають, але продовжують діяти в рамках цієї субкультури. Це дозволило стверджувати, що субкультура футбольних хуліганів, народжена як молодіжна, поступово перетворилась на рекреативно-гедоністичну, яка включає представників різних вікових груп.

У результаті розробки критеріїв та показників субкультури футбольних хуліганів було знято неоднозначність у визначенні поняття «футбольний хуліган». Нами пропонується називати поняттям «футбольний хуліган» частину футбольних фанатів, які презентують специфічну субкультуру, тобто поділяють норми й цінності, певні колективні практики і символіку та діють відповідно до них. Такий підхід до визначення даного соціального яви-

ща, на наш погляд, є найбільш нейтральним і не несе в собі ніякої емоційної або ідеологічно ангажованої оцінки цієї субкультури. Таким чином, одним з основних критеріїв віднесення до субкультури футбольних хуліганів є прийняття індивідом цінностей цієї субкультури та певних колективних практик [4].

Емпіричне вивчення субкультури футбольного хуліганства, факторів її формування і специфіки прояву було здійснено нами на засадах драматургічного підходу, розробленого І. Гофманом, використання якого обмежено лише методологією та певним ступенем запозичення категоріального апарату [5]. У подальшому, аналізуючи прояви футбольного хуліганства, ми будемо звертатися до таких понять в межах цього підходу, як «вистава»¹, «рутина»² тощо. Емпіричною базою даної публікації є результати дослідження, проведеного нами із застосуванням власних методики та інструментарію. Зокрема, емпіричне вивчення субкультури футбольного хуліганства, факторів її формування і специфіки прояву було здійснено на засадах драматургічного підходу, якому притаманні якісні методи збору соціологічної інформації. Із широкого арсеналу, який надає досліднику якісна методологія, в цьому дослідженні було використане комбінаційне застосування включеного спостереження в середовищі футбольних хуліганів, різних форм глибинного інтерв'ю (наративного та інтерактивного типів) з членами угруповань футбольних хуліганів, які представляють Харків (ФК «Металіст»), Київ (ФК «Динамо» та

¹ За Гофманом, поняття «*reforgance*», тобто «вистава», трактується як загальна діяльність учасника соціальної ситуації, що відповідає поставленим умовам.

² За визначенням Гофмана, «*рутина*» – наперед установлені зразки дії, які розгортаються в ході «вистави» і які можуть бути представлені або «зіграні» в іншому випадку.

«ЦСКА»), Одеса (ФК «Чорноморець»), Донецьк (ФК «Шахтар»), Полтава (ФК «Ворскла-Нафтогаз»), Санкт-Петербург (ФК «Зеніт»), Москва (ФК «ЦСКА» та «Спартак») Ростов-на-Дону (ФК «Росільмаш»), Мінськ (ФК «Динамо» та «Торпедо») тощо, фокусованого групового інтерв'ю в контрольній групі, тобто серед тих, хто не має жодного відношення до субкультури футбольних хуліганів, та традиційного аналізу документів.

В результаті проведеної дослідницької роботи було доведено, що футбольне хуліганство на пострадянському просторі є субкультурою, тобто автономним цілісним утворенням всередині панівної культури, що визначає особливий стиль життя і мислення її носіїв, які відрізняються своїми нормами поведінки, звичаями, комплексами цінностей. Як довело наше дослідження, до таких цінностей слід віднести престиж футбольного клубу, відданість спільноті футбольних хуліганів, які підтримують цей клуб, та конкретного утруповання. Цінність індивідуального авторитету в середовищі футбольних хуліганів, який складається з таких компонентів, як участь та прояви хоробрості, фізичної сили або інших індивідуальних, в тому числі моральних якостей у бійках з «ворожими» утрупованнями футбольних хуліганів чи представниками правоохоронних органів, відповідність зовнішнього вигляду та поведінки канонам стилю «casual» або «lad» та регулярне відвідування домашніх та виїзних футбольних матчів за участю певного клубу. Особливої уваги заслуговує місцевий та загальнонаціональний патріотизм. Досить важливе значення надається братерству, мужності, спільному проведенню часу та дружнім стосункам у рамках певного утруповання фут-

больних хуліганів. Колективні практики в ході дослідження було поділено на дві групи: загальнофанатські, які стосуються візуальної та «голосової» підтримки певного футбольного клубу, та суто хуліганські, які пов'язані з різними проявами агресії. Щодо останнього варто зауважити, що номінальним джерелом агресії не завжди є самі футбольні хулігани. Це може бути провокація агресії з боку «публіки», що є обов'язковою умовою значного числа «вистав» футбольних хуліганів. У свою чергу «публікою» в таких ситуаціях можна розглядати як утруповання суперників, представників сил правопорядку, так і інших відвідувачів футбольних стадіонів. Провокаційні «рутини» чи колективні практики спрямовані на внутрішньокомандну легітимізацію насильства, що дозволяє не тільки виправдувати насильницькі дії стосовно ворожих утруповань футбольних хуліганів, населення інших міст і країн, представників правоохоронних органів, але й багаторазово повторювати подібні дії.

Дослідження, проведене нами, довело, що соціальну базу субкультури футбольних хуліганів досить важко визначити, бо її представники суттєво різняться за своїм соціальним походженням, рівнем освіти (від школярів до кандидатів наук), родом занять (від безробітних до топ-менеджерів) тощо. З певністю можна говорити лише про те, що представників субкультури футбольних хуліганів можна чітко охарактеризувати за статевою ознакою, тобто переважна більшість футбольних хуліганів є чоловіками, хоча існують винятки, які, скоріше, підтверджують цей висновок. У свою чергу, вікові межі футбольного хуліганства на пострадянському просторі в ході нашого дослідження були визначені як 17–34

роки, що й дозволило говорити не лише про молодіжний, але й про рекреативний характер субкультури футболних хуліганів. У результаті емпіричного дослідження було виокремлено специфічні прояви субкультури футболних хуліганів на пострадянському просторі та встановлено їх зв'язок з формуванням суб'єктивних та об'єктивних чинників агресії футболних хуліганів. Значні розбіжності об'єктивних характеристик футболних хуліганів та результати дослідження дозволили стверджувати, що домінуючими є внутрішні, тобто суб'єктивні фактори формування агресії в рамках субкультури футболних хуліганів. Водночас у ході дослідження було встановлено наявність зовнішніх чинників, які призводять до проявів агресії. Серед таких факторів можна назвати як неправомірні дії окремих представників або підрозділів правоохоронних органів, так і деякі правила відвідування футболних стадіонів на пострадянському просторі.

Порівняльний аналіз субкультури футболних хуліганів у країнах Західної Європи та пострадянських країнах дав підстави стверджувати, що субкультура футболних хуліганів на теренах колишнього Радянського Союзу є культурним інсценуванням, бо країни колишнього соціалістичного табору практично не брали участь у процесі створення субкультури футболних хуліганів. Рух футболних хуліганів на цій території виник тоді, коли ця субкультура вже існувала. Крім того, можна стверджувати, що саме факт існування у світі такої субкультури став провідним чинником виникнення футболного хуліганства на пострадянському і в цілому на посткомуністичному просторі. Таким чином, дане культурне явище на пострадянському про-

сторі на стадії свого виникнення було культурним інсценуванням, тобто, виникнувши як «гра», воно поступово трансформувалося в реальний соціальний рух. Термін «культурне інсценування» увійшов у понятійний апарат вітчизняної соціології завдяки роботам Л. Іоніна. Цим поняттям російський вчений визначає такий процес, коли якесь соціальне явище починає розвиватися і популяризуватися, незважаючи на те, що в даному конкретному суспільстві воно не мало або втрапило історичні корені. При цьому раптова популяризація даного явища набуває ігрового характеру, а учасники усвідомлюють шпунтність своїх дій [6].

Особливу увагу в ході нашого дослідження приділено порівняльному аналізу специфічних стилів «casual» та «lad» у середовищі англійських футболних хуліганів як культурних зразків для футболних хуліганів пострадянського простору [7].

Вивчення «міжпоколінних» відмінностей у середовищі футболних хуліганів пострадянського простору дало змогу умовно виділити три «покоління». Основним критерієм «поколінного» розподілу в середовищі вітчизняних футболних хуліганів було прийнято не вікові ознаки, а ставлення до різних проявів агресії та насильства як основних колективних практик у рамках субкультури футболних хуліганів. Вибір такої підстави дозволив простежити динаміку зміни ставлення до насильства в середовищі футболних хуліганів і прогнозувати інтенсивність його проявів як усередині субкультури футболних хуліганів, так і стосовно суспільства та домінуючої культури.

Визначення рольової диференціації в межах субкультури футболних хуліганів дозволило зробити висновки

про наявність внутрішньосубкультурної ієрархії, яка має місце не лише в межах одного угруповання, а й між різними угрупованнями в контексті субкультури футбольних хуліганів.

Вивчення існуючих стереотипів у сприйнятті субкультури футбольних хуліганів дозволило нам відтворити узагальнений стереотипний образ футбольного хулігана, сформований ЗМІ [8], та проаналізувати кожну з його характеристик. Внаслідок цього ми прийшли до висновку, що характеристики стереотипного образу футбольного хулігана не відповідають або лише частково відповідають реальним характеристикам представників даної субкультури. Така ситуація призводить не лише до хибних уявлень у масовій свідомості щодо феномену футбольного хуліганства в цілому, а й, зокрема, формуванню в суспільстві негативного образу футбольних фанатів та активної підтримки футбольних команд під час відвідування їх ігор, до проведення масових спортивних заходів взагалі.

Формування такого типу поведінки в суспільстві не виправдане, оскільки результати проведеного дослідження засвідчують соціальну та культурну неоднорідність відвідувачів футбольних стадіонів, серед яких носії норм та цінностей субкультури футбольних хуліганів становлять явну меншість.

Підсумовуючи все вищесказане, можна з певністю говорити про те, що субкультура футбольних хуліганів з усіма її специфічними проявами потребує адекватного контролю з боку держави, бо наразі його відсутність або вкрай жорстокі засоби боротьби можуть призвести до швидкого зростання рівня насильства та проявів агресії з боку представників субкультури футбольних хуліганів як по відношенню до відвідувачів футбольних стадіонів, так і до суспільства в цілому. Розвиток подібних процесів може мати негативні економічні та соціальні наслідки, що безперечно вкрай негативно позначиться на процесі трансформації суспільств пострадянського простору.

1. Социология: Энциклопедия/Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Мн.: Книжный Дом, 2003.
2. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: Сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000.
3. Тоффлер О. Футурошок. – СПб.: Лань, 1997.
4. Артёмов П. Н. Субкультура футбольных хулиганов: стратегия социологического изучения феномена // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2005. – № 652. – С. 209–213.
5. Гофман И. Представления себя другим в повседневной жизни/Пер. с англ. Ковалёва А. Д. – М.: Канон-пресс-ц, 2000.
6. Ионин Л. Социология культуры. – М, 1996.
7. Артёмов П. Н. «Вестернизация» футбольного фанатизма, или стиль «casual» на территории постсоветского пространства // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества : Сб. науч. работ. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального ун-та им. В. Н. Каразина, 2004. – С. 579–583.
8. Manser R. Old Image New Imagination: A Focus on Football Hooligan Stereotyping. http://www.hooligansfootball.honestead.com/fales/old_image.doc (May 5, 2005).

Подано до редакції 20.05.2005 р.